

Bartosz Ogórek

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3387-7936>

Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie,

Wydział Humanistyczny

email: ogorek_bartosz@o2.pl

Piśmienność mieszkańców Krakowa w pierwszej połowie XIX wieku. Uwarunkowania demograficzne i społeczno-gospodarcze

Literacy among Cracow inhabitants in the first half of the 19th century. Demographic and socio-economic determinants

Abstrakt

Celem artykułu jest próba ustalenia odsetka ludności piśmiennej wśród osób zawierających śluby w dwóch parafiach miasta Krakowa w pierwszej połowie XIX wieku oraz prześledzenie demograficznych i społeczno-gospodarczych determinant umiejętności czytania i pisania. W polskiej historiografii temat alfabetyzacji opracowany jest dość fragmentarycznie. Niniejsze badanie ma więc być wysiłkiem zmierzającym do choćby częściowego uzupełnienia tego braku. Temat został opracowany na podstawie jednorodnych źródeł. Są to akta stanu cywilnego dwóch krakowskich parafii rzymskokatolickich – św. Floriana oraz św. Krzyża – z lat 1810–1846. Dzięki utworzonej

Abstract

This study aims at finding the level of literacy among people marrying in two parishes of the city of Cracow in the first half of the 19th century. The ability to sign the marriage contract is then analyzed within the context of the demographic and socio-economic characteristics of the individuals. Thus far, scant attention has been paid to this issue in the Polish historiography. Hence, this paper is an attempt to at least partially fill this gap. This research was based on the civil marriage registers from two city parishes – St. Florian and Holy Cross (1810–1846). The database contains information on 2790 individuals. The data was analyzed with the use of traditional methods (descriptive statistics, Maggiolo

na podstawie źródła bazy danych informacja na temat umiejętności podpisania się dostępna jest dla 2790 osób. Badanie wykorzystuje zarówno tradycyjne metody z zakresu badania piśmienności (metoda Maggiolo, statystyka opisowa), jak i modele regresji logistycznej szacujące wpływ poszczególnych zmiennych wyjaśniających (wiek, stan cywilny, zawód, miejsce pochodzenia i zamieszkania, stan witalny rodziców) na prawdopodobieństwo (iloraz szans) zmiennej wyjaśnianej (umiejętność podpisania się nupturienta).

Słowa kluczowe

piśmienność, Kraków, XIX wiek, kapitał ludzki, standard życia

methods) and logistic regression models. The results show the links between literacy and independent variables (age, civil status, occupation, geographic origin, parents' vital status etc.) in the form of odds ratios.

Keywords

literacy, Cracow, 19th century, human capital, standard of living

Problem badawczy

Badacze piśmienności od lat zmagają się z problemem zdefiniowania samego pojęcia piśmienności, a także z określeniem kulturowego, społecznego i gospodarczego znaczenia tej umiejętności oraz jej kontekstów¹. Problematyczność jednoznacznej konceptualizacji zjawiska piśmienności oraz fakt niemal bałwochwalczego, upraszczającego doń podejścia skłoniły Harveya Graffa, jednego z najwybitniejszych badaczy zagadnienia, do ukucia pojęcia mitu piśmienności². Trudności definicyjnych przydają dodatkowo różnice między poszczególnymi językami. Przykładowo angielskie 'literacy' aż do schyłku XIX wieku oznaczało przede wszystkim ogólną wiedzę, pewien poziom edukacji i znajomości literatury, tak więc pojmowanie piśmienności jako czystej umiejętności rozumienia

¹ Carlo M. Cipolla, *Literacy and Development in the West* (Harmondsworth: Penguin, 1969), 11–37; Harvey J. Graff, *The Literacy Myth: Cultural Integration and Social Structure in the Nineteenth Century* (London–New Brunswick, NJ: Transaction, 1991), 2–6; tenże, *The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society* (Bloomington: Indiana University Press, 1987), 2–11; Jude Fransman, „Understanding Literacy: A Concept Paper”, Paper Commissioned for the EFA Global Monitoring Report 2006: *Literacy for Life*.

² Graff, *The Literacy Myth*, xxxvii–xxxviii.

pisma i operowania nim jest zjawiskiem stosunkowo młodym³. Najistotniejszym wnioskiem płynącym z rozważań teoretycznych nad pytaniem, czym w zasadzie jest piśmienność, jest postulat odejścia od traktowania jej jako wartości samej w sobie czy też jako prawa człowieka, ale zwracania bacznej uwagi na kontekst, w jakim ta umiejętność zachodzi, oraz na silnie zdeterminowane historycznie źródła, z których badacz odczytuje informacje na jej temat. Należy równocześnie pamiętać o tym, że granica między analfabetyzmem i znajomością pisma rzadko kiedy jest ostra i ma wymiar nie tylko ilościowy, ale i jakościowy. Niniejszy artykuł traktuje piśmienność w wąskim znaczeniu – jako zestaw umiejętności pozwalających na odczytanie i napisanie tekstu przy użyciu standaryzowanych znaków oddających głoski, czyli alfabetu⁴.

W polskiej historiografii zwracano uwagę głównie na dwa aspekty piśmienności – kulturowy i gospodarczy. Ten pierwszy koncentruje się na związkach umiejętności czytania i pisania z mentalnością, świadomością i wiedzą grup społecznych oraz możliwościami ich transmisji wykorzystywanymi również w administracji⁵. Drugi zaś traktuje naukę i wykształcenie w kategoriach czynników wzrostu ekonomicznego⁶. To właśnie w nurt gospodarczy usiłuje wpisać się niniejsze badanie, stąd warto krótko przedstawić problematykę związku piśmienności z rozwojem gospodarczym w pracach z zakresu ekonomii i historii gospodarczej.

³ EFA Global Monitoring Report 2006: *Literacy for Life* (Paris: Unesco, 2005), 147–159, <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001416/141639e.pdf>. Tamże interesujące porównanie z francuskim terminem *alphabétisme*.

⁴ Fransman, „Understanding Literacy”, 2–5.

⁵ Zob. Anna Adamska, „»From Memory to Written Record« in the Periphery of Medieval Latinitas: The Case of Poland in the Eleventh and Twelfth Centuries”, w: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, red. Karl Heidecker (Turnhout: Brepols Publishers, 2000); Agnieszka Bartoszewicz, „Urban Literacy in Small Polish Towns and the Process of »Modernisation« in the Later Middle Ages”, w: *Writing and the Administration of Medieval Towns*, red. Anna Adamska, Marco Mostert (Turnhout: Brepols Publishers, 2014); też, *Piśmienność mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce* (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012); też, „Mieszczanie »litterati« w polskim mieście późnego średniowiecza”, *Kwartalnik Historyczny* 106 (1999), 4; Edward Potkowski, „Ecriture et société en Pologne du bas Moyen Age (XIVe–XVe siècles)”, *Acta Poloniae Historica* 39 (1979).

⁶ Andrzej Wyczański, „Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia: próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w”, w: *Społeczeństwo staropolskie: Studia i szkice*, red. Andrzej Wyczański (Warszawa: PWN, 1976), 27–55; tenże, „Alphabétisation et structure sociale en Pologne au XVIIe siècle”, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 29 (1974), 3: 705–13, <https://doi.org/10.3406/ahess.1974.293504>; Michał Wasowicz, *Kontrakty lwowskie w latach 1676–1686*. W dodatku: Stanisław Siegel, *Kontrakty lwowskie w latach 1717–1724* (Lwów: Skł. gł. Kasa im Mianowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, 1935), 149–204. Zbliżoną treść ma publikacja Wacława Urbana, „Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku” (*Przegląd Historyczny* 68 [1977], 2): 231–257, jej charakter jest jednak bardziej opisowy.

W klasycznych już pismach Alexandra Gerschenkrona piśmienność zajmuje istotne miejsce wśród „prerekwizytów” wzrostu gospodarczego, zaś wysoki odsetek analfabetów traktowany jest jako jedna z głównych oznak ekonomicznego zacofania⁷. Zdaniem wielu ekonomistów umiejętność czytania i pisanie oraz poziom edukacji są istotnymi składowymi kapitału ludzkiego i jako takie umożliwiają szybszy rozwój gospodarczy⁸. Co istotne, pozytywna korelacja między piśmiennością a miarami rozwoju gospodarczego została stwierdzona głównie w populacjach dwudziestowiecznych, jednak wnioski płynące z tych związków projektowano na czasy historyczne, w szczególności zaś na okres tzw. rewolucji przemysłowej⁹. Wiele badań historycznych zaprzeczyło tak prostemu pojmowaniu roli piśmienności w postępie gospodarczym¹⁰. O fałszywości tej tezy świadczą miały również przykłady państw o relatywnie niskim poziomie analfabetyzmu w schyłkowym okresie epoki nowożytnej, które jednak pozostały względnie opóźnione w stosunku do pionierów industrializacji¹¹. Należy tu jednak podkreślić, że ostatnie lata przyniosły spektakularny powrót kapitału ludzkiego, a w jego ramach również piśmienności i edukacji jako istotnych determinant nowoczesnego wzrostu gospodarczego. Stało się to za sprawą bardzo nośnej jednolitej teorii wzrostu gospodarczego (*unified growth theory*) autorstwa Odeda Galora¹². Galor, świadom wyników badań nad populacjami historycznymi stwierdza, że

⁷ A Gerschenkron, *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essay* (Cambridge: Belknap Press, 1979), 31–51.

⁸ Zob. Joel Mokyr, „Human Capital, Useful Knowledge, and Long-term Economic Growth”, *Economia Politica* 30 (2013), 3: 251–272; Robert J. Barro, *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*, NBER Working Paper 5698 (Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 1996); David C. McClelland, „Does Education Accelerate Economic Growth?”, *Economic Development and Cultural Change* 14 (1966), 3: 257–278; Bas van Leeuwen, Péter Földvári, „How Much Human Capital Does Eastern Europe Have? Measurement Methods and Results”, *Post-Communist Economies* 20 (2008), 2: 189–201.

⁹ Robert C. Allen, „Progress and Poverty in Early Modern Europe”, *The Economic History Review* 56 (2003), 3: 403–443.

¹⁰ Lars G. Sandberg, „The Case of the Impoverished Sophisticate: Human Capital and Swedish Economic Growth before World War I”, *The Journal of Economic History* 39 (1979), 1: 225–241; Roger Schofield, „Dimensions of Illiteracy, 1750–1850”, *Explorations in Economic History* 10 (1973), 4: 437; David Mitch, „The Role of Education and Skill in the British Industrial Revolution”, w: *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective*, red. Joel Mokyr (New York–Abingdon: Routledge, 2018), 241–279; Mokyr, „Human Capital”.

¹¹ Najczęściej podnoszone przykłady to Szwecja i Szkocja, choć i Polskę (za sprawą wzmiankowanych artykułów Wyczańskiego i Urbana) badacze zachodni zaliczają do grona państw o dość wysokiej piśmienności i kulturze literackiej w epoce nowożytnej, zob. Graff, *The Legacies of Literacy*, 143; John E. Craig, „Chapter 4: The Expansion of Education”, *Review of Research in Education* 9 (1981), 1: 151–213.

¹² Oded Galor, *Unified Growth Theory* (Princeton: Princeton University Press, 2011). W języku polskim zob. Krzysztof Malaga, *Jednolita teoria wzrostu gospodarczego – stan obecny i nowe wyzwania*, referat na IX Kongres Ekonomistów Polskich PTE (Warszawa, 2013), dostęp: 4.09.2018, <http://www.pte.pl/kongres/referaty/Malaga%20Krzysztof/Malaga%20Krzysztof%20>

umiejętność czytania i pisanie w początkowej fazie rewolucji przemysłowej była nieistotna i stanowiła wyłącznie symbol statusu społecznego, stąd tak wielki odsetek analfabetów oraz dzieci w fabrykach pierwszych okręgów przemysłowych Anglii. Dopiero w latach siedemdziesiątych XIX wieku wzrosło znaczenie umiejętności czytania i pisanie wraz z coraz większym zapotrzebowaniem na robotników wykwalifikowanych oraz brygadzystów¹³. Jedną z przyczyn wątpliwości co do roli piśmienności i wykształcenia w procesie rozwoju gospodarczego mogą być trudności pomiarowe. Zdaniem Joerga Batena i Jana Luitena van Zandena odsetek osób potrafiących czytać i pisać nie jest fortunną miarą formowania się kapitału ludzkiego. Zaproponowany przez tych badaczy indeks produkcji książek *per capita* ma w znacznie dokładniejszy sposób odzwierciedlać wykształcenie i otwartość społeczeństwa, a co za tym idzie, wykazuje o wiele mocniejsze, pozytywne związki z tempem i rozmiarem wzrostu gospodarczego¹⁴.

Niezależnie od tego, czy rozwój piśmienności w istocie miał znaczący wpływ na industrializację, czy też jest raczej jej skutkiem, powszechność umiejętności czytania i pisanie traktowana jest również jako wyznacznik poziomu edukacji i stanowi ważną składową standardu życia społeczeństw. Zdaniem badaczy umiejętność ta umożliwia jednostkom lepszą kontrolę nad własnym życiem zarówno w warstwie materialnej (od zakupów w sklepie, przez nadzór nad budżetem gospodarstwa domowego, po prowadzenie własnej działalności gospodarczej i osiągnięcie wyższych dochodów na rynku pracy), jak i niematerialnej (przyjemność płynąca z czytania, poszerzania wiedzy, możliwość uczestnictwa w kulturze)¹⁵. Zależność tę udało się zaobserwować również w epoce przedindustrialnej¹⁶.

Piśmienność wpływa na poziom życia również w sposób pośredni, a to przez pozytywną korelację z produktywnością i wydajnością pracy, zdrowiem i higieną czy stabilnością polityczną, a także negatywną – ze zjawiskami takimi jak przemoc, przestępczość i nierówności społeczne¹⁷.

Celem niniejszego artykułu jest próba ustalenia odsetka ludności piśmiennej w Krakowie w pierwszej połowie XIX wieku oraz prześledzenie demograficznych

-%20JEDNOLITA%20TEORIA%20WZROSTU%20GOSPODARCZEGO%20%E2%80%93%20STAN%20OBECNY%20I%20NOWE%20WYZWANIA.pdf

¹³ Galor, *Unified Growth*, 33–40.

¹⁴ Joerg Baten, Jan Luiten van Zanden, „Book Production and the Onset of Modern Economic Growth”, *Journal of Economic Growth* 13 (2008), 3: 217–235.

¹⁵ Jaime Reis, „Economic Growth, Human Capital Formation and Consumption in Western Europe before 1800”, w: *Living Standards in the Past: New perspectives on well-being in Asia and Europe*, red. Robert C. Allen, Tommy Bengtsson, Martin Dribe (Oxford: Oxford University Press, 2005), 195–225.

¹⁶ Begoña Álvarez, Fernando Ramos Palencia, „Human Capital and Earnings in Eighteenth-century Castile”, *Explorations in Economic History* 67 (2018).

¹⁷ Jan Luiten Van Zanden i in., red., *How Was Life? Global Well-being since 1820* (OECD Publishing, 2014), <http://dx.doi.org/10.1787/9789264214262-en>, 87–89.

i społeczno-gospodarczych determinant umiejętności czytania i pisania na podstawie aktów małżeństw dwóch krakowskich parafii rzymskokatolickich – św. Floriana oraz św. Krzyża – z lat 1810–1846. W polskiej historiografii temat alfabetyzacji opracowany jest dość fragmentarycznie. Piśmiennosc jest tu, co zrozumiale, analizowana głównie wśród warstw uprzywilejowanych lub zasobnych materialnie, przy czym dokonywane na tej podstawie szacunki dotyczące całej populacji wydają się nieuzasadnione. Niniejsze badanie ma więc być wysiłkiem zmierzającym do choćby częściowego uzupełnienia tego braku. Co ciekawe, badania nad piśmiennoscą ludności Galicji na przełomie XVIII i XIX stulecia z wykorzystaniem akt stanu cywilnego postulował już w latach siedemdziesiątych XX wieku Wacław Urban, jednocześnie zwracając uwagę, że w ten sposób dowiemy się nieco o oświacie schyłku Rzeczypospolitej¹⁸.

Ustalenie cech demograficznych oraz społeczno-gospodarczych osób piśmiennych pozwoli na postawienie szeregu wniosków. Zróznicowanie piśmiennosci względem płci świadczyć może o gospodarczej, prawnej i społecznej pozycji kobiet. Zaś różnice między poszczególnymi branżami wskażą na te obszary życia gospodarczego, w których umiejętnosc ta była szczególnie pożądana.

Kolejne zagadnienie poruszane w tekście dotyczy użyteczności wykorzystanych w badaniu źródeł do badań nad poziomem wykształcenia społeczeństwa. Odsetki osób piśmiennych w kolejnych latach analizy zostaną w tym celu zderzone ze wskaźnikami skolaryzacji. Rezultaty badania zostaną porównane z wymiarem piśmiennosci w innych populacjach w czasie i przestrzeni, gdyż nierównosci w tym zakresie obrazują różnice w poziomie kapitału ludzkiego i standardu życia między społeczeństwami.

Źródła i metody

Badania nad piśmiennoscą mogą być prowadzone przy użyciu szerokiego wachlarza źródeł o różnej dostępności, zależnej od badanego okresu i obszaru. Spisy ludności, akty małżeństw, testamenty, inwentarze, protokoły egzaminów katechetycznych, listy poborowych i rekrutów, dowody transakcji to najistotniejsze z nich; każde dają wgląd w nieco inny aspekt piśmiennosci, i dotyczą innego wycinka badanego społeczeństwa¹⁹. W polskiej historiografii najczęściej

¹⁸ Wacław Urban, „Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice t. 1», pod red. Andrzeja Wycańskiego, Warszawa 1976: [recenzja]”, *Przegląd Historyczny* 68 (1977), 2: 386–392.

¹⁹ Graff, *The Legacies of Literacy*, 6–7.

wykorzystywano jak dotąd rekognicje podatkowe, księgi miejskie i grodzkie (i ich brudnopisy) oraz testamenty²⁰.

Rolę podstawowego źródła w niniejszym badaniu pełnią akta małżeństw dla obszaru dwu krakowskich parafii, a mianowicie Parafii Rzymskokatolickiej św. Floriana na Kleparzu (z lat 1810–1846) oraz Parafii Rzymskokatolickiej św. Krzyża (z lat 1810–1848)²¹. Parafie te różnią się zarówno pod względem liczby ludności, jak i jej charakterystyki. Parafia św. Floriana według spisu ludności Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej miała liczyć w 1791 roku 1906 osób, zaś parafia św. Krzyża – 985²². Zakładając, że Kraków liczył w tym okresie około 20 000 ludności, udział mieszkańców analizowanych parafii w ogóle miasta wyniósłby niespełna 15%²³. Bez szerszych badań nad demografią i socjotopografią miasta na przełomie XVIII i XIX wieku nie sposób niestety określić reprezentatywności wybranych zbiorowości dla całego Krakowa. Należy również pamiętać, że śluby przed ołtarzami krakowskich kościołów były zawierane również przez osoby zamieszkałe poza miastem, w związku z czym za opis zróżnicowania charakteru badanych parafii posłużyć musi zestawienie cech nupturientów zawierających w nich śluby (tab. 1) oraz uwagi dotyczące potencjalnych przyczyn tegoż.

W porównaniu nowożeńców obu parafii uderza odmienność struktury zawodowej. Parafia świętokrzyska charakteryzuje się znacznie wyższymi odsetkami wolnych zawodów i urzędników, pracowników usług, a także rolników i zawodów pokrewnych. Udział tej ostatniej grupy, w zasadzie nieobecnej w parafii kleparskiej, wynika z pewnością z faktu przynależności do parafii św. Krzyża wsi Prądnik Biskupi (Biały)²⁴. Z tej samej przyczyny liczniejszy jest w przypadku parafii świętokrzyskiej udział osób pochodzących spoza Krakowa lub zamieszkujących poza miastem, ale w jego bezpośrednim regionie. Na Kleparzu z kolei zaznacza się przewaga osób związanych z handlem, produkcją i transportem oraz robotników i osób o niezdefiniowanej klasie zawodowej. Przewaga w pierwszej kategorii wiąże się z pewnością z tradycyjnie silnie rozwiniętym

²⁰ Bartoszewicz, *Piśmienność*; Wyczański, „Oświata”; Siegel, *Kontrakty*; Urban, „Umiejętność”; Agnieszka Bartoszewicz, „Testament jako źródło do badań nad piśmiennością mieszczańska w późnym średniowieczu”, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 59 (2011), 3: 293–303.

²¹ Archiwum Narodowe w Krakowie [dalej: ANK], Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Floriana w Krakowie, sygn. 29/326/0/2/2–151; ANK, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Krzyża w Krakowie, sygn. 29/327/0/2/2–152.

²² ANK, Spisy ludności województwa krakowskiego z lat 1790–1791: I. Kraków parafie miasta, 30/0/3/40.

²³ Krzysztof Zamorski, „Rozwój demograficzny Krakowa w ciągu wieków”, w: *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski (Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007), 841–85.

²⁴ Klemens Bąkowski, *Kościół ś. Krzyża w Krakowie* (Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 1904).

Tabela 1. Charakterystyka zbiorowości statystycznej
według cech społeczno-gospodarczych, miejsca pochodzenia i zamieszkania.
Parafia św. Floriana i św. Krzyża w Krakowie w latach 1810–1846

Wyszczególnienie	Kategoria	Parafia św. Floriana Parafia św. Krzyża	
		udziały względne procentowe	
Klasa HISCO	0/1/2/3	4,03	7,44
	4	6,10	2,11
	5	22,53	30,89
	6	1,51	27,92
	7/8/9	47,03	25,19
	niezdefiniowana	18,80	6,45
Status zawodowy	niski	42,49	54,22
	średni	22,83	10,55
	wysoki	4,08	4,96
	nieznany	30,59	30,27
Pochodzenie	Kraków	21,22	14,52
	region	13,16	18,49
	WMK i Galicja	14,62	16,38
	ziemie polskie	9,93	8,31
	zagranica	0,71	1,36
	nieznane	40,37	40,94
Zamieszkanie	Kraków	94,91	52,61
	region	2,12	45,91
	WMK i Galicja	0,86	0,99
	ziemie polskie	0,45	0,25
	zagranica	–	–
	nieznane	1,66	0,25

Uwaga: oznaczenia poszczególnych klas HISCO 0/1 – Wolne zawody i inni wysoko wykwalifikowani; 2 – Pracownicy administracyjni i zarządzający; 3 – Urzędnicy i tym podobni; 4 – Pracownicy handlu; 5 – Pracownicy usług; 6 – Rolnicy, hodowcy, leśnicy, rybacy i myśliwi; 7/8/9 – Pracownicy związani z produkcją, transportem i robotnicy, przyjęte za: Dul, „Życie towarzyskie”. Status zawodowy został określony arbitralnie na podstawie określeń występujących w aktach wg następującej logiki: wyrobnik murarski – status niski, czeladnik murarski – status średni, majster murarski – status wysoki, murarz – status nieznany.

Źródło: obliczenia własne na podstawie ANK, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Floriana w Krakowie, sygn. 29/326/0/2/2–151; ANK, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Krzyża w Krakowie, sygn. 29/327/0/2/2–152.

handlem zbożem i końmi na byłym przedmieściu Krakowa²⁵. Jednocześnie czynnik ten może wpływać na wyższą liczebność pracowników transportu czy robotników. Do czasu włączenia do Krakowa Kleparz posiadał również liczne od-

²⁵ Wincenty Spiechowicz, „Kleparz w XIX wieku”, w: *Z dziejów Kleparza: w 600 rocznicę nadania praw miejskich przez króla Kazimierza Wielkiego* (Kraków: Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, 1968).

różne cechy rzemieślnicze, w tym prężnie funkcjonującą branżę piekarniczą, co uwidacznia się w znacznym udziale rzemieślników w aktach małżeństw parafii św. Floriana²⁶. Większy odsetek osób o nieokreślonej profesji można być może wiązać z dość rozpowszechnionym zjawiskiem partactwa oraz handlu pokątnego, odbywających się poza ramami cechów²⁷. Różnice te do pewnego stopnia należy również zrzucić na karb dokładności prowadzenia ksiąg stanu cywilnego. Świadczyć może o tym choćby nagminnie pojawiające się w parafii św. Floriana, a prawie nieobecne w parafii świętokrzyskiej, określenie „obywatel”, które nie pozwala na identyfikację kategorii zawodowej. Warto jednocześnie zaznaczyć, że cechy demograficzne nupturientów (wiek, rok urodzenia, płeć, stan cywilny) według parafii ślubu wykazują jedynie minimalne różnice.

Akta stanu cywilnego w analizowanej formie zostały wprowadzone jeszcze w Księstwie Warszawskim na mocy Kodeksu Napoleona, który stanowił obowiązujące prawo cywilne przez cały okres trwania Rzeczypospolitej Krakowskiej, a także później, aż do roku 1852²⁸. Mimo że urzędnikami stanu cywilnego w badanych parafiach byli ich plebani, akta znacząco różnią się katalogiem informacji od zapisów metrykalnych²⁹. W niniejszym badaniu wykorzystano jedynie część danych zawartych w źródle, a mianowicie tę, która dotyczy małżonków: płeć, rok urodzenia, wiek w momencie zawarcia ślubu, stan cywilny, zawód (zawód ojca panny młodej w wypadku gdy nie podano jej zawodu), miejsce pochodzenia, miejsce zamieszkania, stan witalny rodziców i wreszcie kluczowa informacja dotycząca umiejętności samodzielnego złożenia podpisu pod aktem. Istotnym elementem procedury zawarcia małżeństwa cywilnego było odczytanie treści aktu stronom i świadkom, co każdorazowo było wzmiankowane w samym akcie, oraz złożenie podpisów: „Podpisane będą te akta przez urzędnika stanu, cywilnego, przez stawających, i przez świadków; albo uczyni się wzmianki o przyczynach, które przeszkadzały do podpisania się stawającym i świadkom”³⁰. Dzięki utworzonej na podstawie źródła bazie danych odnośne informacje dostępne są dla 1005 ślubów z parafii św. Floriana i 405 dla parafii św. Krzyża. Ze względu

²⁶ Stanisław Cercha, *Kleparz, przedmieście Krakowa przed 50 laty: studium etnograficzne* (Kraków: Akademia Umiejętności, 1914).

²⁷ Jan Kracik, *Ludzie z przedmieścia historii: kleparzanie czasów staropolskich* (Kraków: Secesja, 1993), 85–97.

²⁸ Artur Korobowicz, Wojciech Witkowski, *Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)* (Warszawa–Kraków: Wolters Kluwer Polska, 2012), 195–196; Władysław Pęksa, „Ustrój Wolnego Miasta Krakowa”, w: *Wolne Miasto Kraków 1815–1846. Ludzie – wydarzenia – tradycja*, red. Piotr Hapanowicz, Mariusz Jabłoński (Kraków: MEC, 2015), 36–46; Stanisław Wróblewski, *Powszechny austriacki kodeks cywilny z uzupełniającymi ustawami i rozporządzeniami objaśniony orzeczeniami sądu najwyższego. Cz. 1* (Kraków: L. Frommer, 1914), 1–5.

²⁹ Aleksandra Dul, „Życie towarzyskie dziewiętnastowiecznej wiejskiej parafii. Analiza sieci społecznych”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 39 (2017): 167–208.

³⁰ *Kodex Napoleona: z przypisami. Xiąg trzy* (Warszawa: Drukarnia Xięży Piarów, 1811), 14.

na pojawiające się sporadycznie wady w zapisach odrzucono rekordy z brakami, stąd w sumie baza zawiera 2790 obserwacji.

Zalety tzw. metody Maggiolo (*méthode Maggiolo*³¹), czyli wykorzystania akt małżeństwa do badań nad piśmiennością, są bardzo liczne – po pierwsze dotyczą niemalże całości dorosłego społeczeństwa (obu płci i wszystkich klas społecznych za wyjątkiem duchowieństwa)³², po drugie dostarczają informacji kontekstowych na temat małżonków, co pozwala na analizę uwarunkowań piśmienności, po trzecie ich forma jest znormalizowana i podobna w wielu miejscach Europy³³.

Oczywiście należy z ostrożnością podchodzić do precyzji podawanych danych demograficznych oraz społeczno-gospodarczych. Wydaje się jednak, że wobec przepisanej Kodeksem Napoleona procedury zawarcia związku małżeńskiego dane dotyczące zarówno wieku małżonków, jak i ich pochodzenia powinny być bardzo dokładne, a to za sprawą obowiązku przedłożenia urzędnikowi aktu urodzenia, a w razie braku takowego, tzw. aktu znania. Dokument ten miał zawierać zeznania siedmiu świadków, dotyczące personaliów przyszłego małżonka³⁴. Problem jednak w tym, że częstokroć urzędnik odnotowywał w akcie małżeństwa wyłącznie fakt dostarczenia aktu znania, bez przywołania zawartych w nim informacji. Zasięg geograficzny zamieszkania małżonków jest ograniczony faktem, że zgodnie z przepisami prawa cywilnego „małżeństwo obchodzone będzie w gminie, w którym jedno z małżonków zamieszkało”³⁵, przy czym zamieszkanie rozumiane tu było jako ciągłe, sześciomiesięczne przebywanie w jednej gminie. Artykuł analizuje więc w istocie piśmienność mieszkańców Krakowa, nawet jeśli pochodzili oni z dość odległych miejscowości.

Nie można jednak zapominać również o podnoszonych przez badaczy zastrzeżeniach i wątpliwościach dotyczących użycia tego typu źródeł. Wiarygodność podpisów raczej nie budzi wątpliwości, gorzej jest jednak z jednoznacznym przełożeniem faktu złożenia podpisu na umiejętność czytania i pisania. Zdaniem niektórych badaczy istotniejsza z punktu widzenia rozprzestrzeniania się wiedzy umiejętność czytania w wielu przypadkach nabywana była niezależnie od

³¹ Zob. Jacques Houdaille, „Les signatures au mariage de 1740 à 1829”, *Population* (1977): 65–90; Jean-Pierre Poussou, „La »méthode Maggiolo« et la mesure de l’alphabétisation du Sud-Ouest de la France à la fin du XVIIIe siècle”, *Annales du Midi* 105 (1993): 209–223.

³² Badacze zachodni szacują, że akty małżeństw dotyczą ok. 80% społeczeństwa. W przypadku ziem polskich odsetek ten jest z pewnością znacznie wyższy, a to za sprawą niższych poziomów celibatu definitywnego kobiet, zob. Tracy Dennison, Sheilagh Ogilvie, „Does the European Marriage Pattern Explain Economic Growth?”, *The Journal of Economic History* 74 (2014), 3: 651–693.

³³ Robert Allan Houston, *Literacy in Early Modern Europe* (London–New York: Routledge, 2014), 132.

³⁴ *Kodex Napoleona*, 22–23.

³⁵ Tamże.

umiejętności podpisania się, zaś sam podpis był raczej oznaką statusu społecznego bądź wyuczonym symbolem używanym w handlu i nie można kojarzyć go bezpośrednio z umiejętnością pisania³⁶.

Niniejsze badanie wykorzystuje w pierwszej kolejności tradycyjną metodę z zakresu badania piśmienności, a więc statystykę opisową. Ze względu jednak na fakt, że poszczególne zmienne użyte w analizie mogą być ze sobą nieprzypadkowo związane, należy upewnić się co do siły i kierunku wpływu każdej z potencjalnych determinant piśmienności na umiejętność podpisania się, uwzględniając (kontrolując) efekt pozostałych. Przykładowo poszczególne grupy zawodowe mogą istotnie różnić się pod względem proporcji płci, wieku zawierania małżeństw czy statusu zawodowego, co rzutuje na ogólny odsetek piśmiennych w danej grupie. W związku z tym w badaniu wykorzystano również model regresji logistycznej, szacujący wpływ poszczególnych zmiennych wyjaśniających na iloraz szans wystąpienia określonego wariantu zmiennej wyjaśnianej (umiejętność podpisania się). Co ważne, najstarsze osoby odnotowane w bazie danych urodziły się w roku 1732, a więc badanie pozwoli nie tylko na oszacowanie stanu piśmienności w Rzeczypospolitej Krakowskiej, ale również dostarczy pośrednich dowodów na rozwój tej umiejętności w społeczeństwie staropolskim³⁷.

Wyniki

Ukazane w tabelach 1–4 statystyki opisowe nie tylko charakteryzują badaną zbiorowość, ale pozwalają również na zaobserwowanie podstawowych prawidłowości w zgromadzonym materiale. Nie powinien dziwić rozkład umiejętności podpisania się według zmiennych demograficznych – płci, wieku, stanu cywilnego i roku urodzenia. W analizowanych parafiach niemal 25% panów młodych i 17% pań złożyło podpis pod aktem małżeństwa, co uznać należy za potwierdzenie ich piśmienności (w sumie 20,79% osób potrafiło się podpisać). Statystyki uwidaczniają również przewagę w tym względzie osób po raz pierwszy wchodzących w związki małżeńskie nad wdowcami i wdowami, co zbieżne jest z negatywną relacją między wiekiem i rokiem urodzenia a umiejętnością podpisu. Generalnie im niższy wiek badanych, tym częściej potrafili oni złożyć podpis (ponad 33% osób przed 20. rokiem życia i tylko 18% nowożeńców mających 40–49 lat). Zależność piśmienności od czasu obrazuje również wyraźny trend kohortowy. Osoby urodzone przed 1791 rokiem podpisywały się rzadziej (15%)

³⁶ Zob. Rab Houston, „Literacy and Society in the West, 1500–1850”, *Social History* 8 (1983), 3: 269–293.

³⁷ Por. Urban, „Społeczeństwo”.

aniżeli małżonkowie, których data urodzenia przypada na początki XIX wieku (ponad 24%).

Tabela 2. Umiejętność podpisania się według płci, stanu cywilnego, klasy HISCO, statusu zawodowego wśród osób zawierających małżeństwa w parafiach św. Floriana i św. Krzyża w Krakowie w latach 1810–1846

Zmienna	Umiejętność podpisania się			
	nie	tak	nie	tak
		l.b.	%	
Płeć				
mężczyzna	1051	343	75,39	24,61
kobieta	1159	237	83,02	16,98
Stan cywilny				
wolny	1740	473	78,63	21,37
wdowi	466	104	81,75	18,25
nieznany	4	1	×	×
Klasa HISCO				
0/1/2/3	24	116	17,14	82,86
4	104	34	75,36	24,64
5	619	77	88,94	11,06
6	248	7	97,25	2,75
7/8/9	970	166	85,39	14,61
niezdefiniowana	245	180	57,65	42,35
Status zawodowy				
niski	1210	70	94,53	5,47
średni	323	215	60,04	39,96
wysoki	41	80	33,88	66,12
nieznany	636	215	74,74	25,26

Źródło i uwaga: jak pod tabelą 1.

Duże rozbieżności przynosi zawodowe i geograficzne zróżnicowanie badanych. Użyty w badaniu Historyczny Międzynarodowy Standard Klasyfikacji Zawodów (HISCO³⁸) pozwala zorientować się w piśmienności według poszczególnych sektorów i branż gospodarki. Również w tym wypadku znajdujemy potwierdzenie intuicyjnych założeń. Najwyższy odsetek piśmiennych zawierają cztery pierwsze zbliżone do siebie pod względem charakteru wykonywanych zadań grupy, a więc wolne zawody i inni wysoko wykwalifikowani (0/1); pracownicy administracyjni i zarządzający (2) oraz urzędnicy i tym podobni (3). W tej po-

³⁸ Marco H.D. van Leeuwen, Ineke Maas, Andrew Miles, *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations* (Leuven: Leuven University Press, 2002).

łączonej ze względu na niskie liczebności poszczególnych grup kategorii aż 83% małżonków potrafiło się podpisać.

Tabela 3. Umiejętność podpisania się według miejsca pochodzenia i zamieszkania oraz roku urodzenia wśród osób zawierających małżeństwa w parafiach św. Floriana i św. Krzyża w Krakowie w latach 1810–1846

Zmienna	Umiejętność podpisania się			
	nie	tak	nie	tak
	l.b.		%	
Pochodzenie				
Kraków	364	174	67,66	32,34
region	364	46	88,78	11,22
WMK i Galicja	327	95	77,49	22,51
ziemie polskie	184	80	69,70	30,30
zagranica	8	17	×	×
nieznane	963	168	85,15	14,85
Zamieszkanie				
Kraków	1786	521	77,42	22,58
region	381	31	92,48	7,52
WMK i Galicja	11	14	×	×
ziemie polskie	1	10	×	×
zagranica	–	–	–	–
nieznane	31	4	×	×
Rok urodzenia^a				
przed 1791	529	96	84,64	15,36
1791–1800	565	125	81,88	18,12
1801–1810	544	176	75,56	24,44
1811 i później	572	183	75,76	24,24

^a Średnia arytmetyczna: 1800,40; odchylenie standardowe: 14,35; minimalny: 1732; maksymalny: 1832.

Źródło: jak pod tabelą 1.

Prawie o połowę mniej osób posługujących się piśmem znajduje się w grupie o klasie niezdefiniowanej, w której większość stanowią osoby określone w aktach jako obywatele, ale bez jakiegokolwiek informacji na temat sposobów zarabkowania. W przypadku osób zatrudnionych w handlu odsetek piśmiennych wynosi 25%. Zbliżone wartości alfabetyzacji reprezentują osoby z branży usług (głównie służba domowa oraz pracownicy gastronomii) oraz z obszarów produkcja, transport i robotnicy. Najwięcej, bo ponad 97% analfabetów przypada na kategorię związaną z uprawą ziemi i hodowlą, w której ogromną większość stanowili chłopci. Nie tylko gałąź gospodarki wydaje się warunkować poziom piśmienności, ale również pozycja w zawodzie. Podczas gdy wśród osób o niskich kwalifikacjach

zawodowych podpisywało się zaledwie 5% nowożeńców, w grupie wysoko wykształconej odsetek ten wyniósł ponad 66%.

Tabela 4. Umiejętność podpisania się według wieku, stanu witalnego rodziców oraz parafii wśród osób zawierających małżeństwa w parafiach św. Floriana i św. Krzyża w Krakowie w latach 1810–1846

Zmienna	Umiejętność podpisania się			
	nie	tak	nie	tak
	l.b.		%	
1	2	3	4	5
Wiek^a				
poniżej 20	159	80	66,53	33,47
20–24	645	162	79,93	20,07
25–29	565	140	80,14	19,86
30–39	525	126	80,65	19,35
40–49	212	47	81,85	18,15
50 i powyżej	104	25	80,62	19,38
Stan witalny ojca				
nie żyje	1471	339	81,27	18,73
żyje	676	232	74,45	25,55
nie wiadomo	63	9	×	×
Stan witalny matki				
nie żyje	1177	280	80,78	19,22
żyje	1019	297	77,43	22,57
nie wiadomo	14	3	×	×
Parafia				
św. Floriana	1571	413	79,18	20,82
św. Krzyża	639	167	79,28	20,72

^a Średnia arytmetyczna: 29,14; odchylenie standardowe: 9,41; minimalny: 14; maksymalny: 80.

Źródło: jak pod tabelą 1.

Warto zwrócić uwagę na rozkład piśmienności według pochodzenia, co w większości przypadków jest równoznaczne z miejscem urodzenia. O ile rodowici krakowianie (w szerszym sensie, a więc osoby pochodzące z Krakowa, Kazimierza lub Kleparza) w 32% posługiwały się piśmem, to imigranci rekrutujący się z bezpośredniej okolicy miasta oraz pozostałych miejscowości Rzeczypospolitej Krakowskiej czy Galicji wypadali tu nieco gorzej. Natomiast przybysze z odleglejszych rejonów ziem polskich oraz z zagranicy (co oznacza w większości przypadków inną część Monarchii Habsburskiej, tj. Czechy, Morawy lub Węgry) w porównaniu do krakowian dysponowali umiejętnością podpisania się w podobnym bądź nieco większym stopniu.

Stan witalny rodziców, który może świadczyć o potencjalnie lepszej sytuacji materialnej jednostki³⁹ również różnicuje odsetki nowożeńców potrafiących się podpisać. Nowożeńcy, których rodzice żyją, charakteryzują się wyższymi odsetkami piśmienności, co może być jednak spowodowane młodszym wiekiem takich osób.

Warto zwrócić tu uwagę, że poziom badanego zjawiska w obu analizowanych parafiach jest bardzo zbliżony mimo ich historycznych i społecznych odmienności, a także różnej liczebności prób. W obu wypadkach mamy niespełna 21% osób obu płci, u których potwierdzono znajomość pisma.

Co ciekawe, umiejętność czytania i pisanie może stanowić dość istotny element doboru małżeńskiego, gdyż spośród osób piśmiennych niemal 70% wstąpiło w związki małżeńskie z piśmiennym partnerem, zaś w nieco ponad 30% przypadków współmałżonek był analfabetą.

Wyniki modelowania zmiennej dychotomicznej umiejętność podpisania się uzyskane z wykorzystaniem regresji logistycznej tylko częściowo potwierdzają wymiar i istotność relacji pomiędzy zmienną wyjaśnianą a zmiennymi niezależnymi (tab. 5). Iloraz szans (OR) odpowiada na pytanie, ile wynoszą szanse na posiadanie umiejętności podpisania się przy danym wariancie zmiennej w odniesieniu do kategorii referencyjnej (ref.), gdyby wszystkie pozostałe zmienne miały identyczne wartości dla wszystkich jednostek zbiorowości.

Na przykładzie zmiennej „płeć” można więc powiedzieć, że gdyby wszystkie jednostki zbiorowości różniły się wyłącznie płcią, zaś pod względem pozostałych zmiennych były identyczne, to mężczyźni mieliby 2,51 raza wyższą szansę na bycie piśmiennymi aniżeli kobiety (inaczej: ich szanse byłyby o 151% wyższe niż kobiet). Dodatkowo wynik ten jest silnie istotny statystycznie, co w zasadzie wyklucza możliwość, że jest on wyłącznie dziełem przypadku. Jak łatwo zauważyć, nie wszystkie różnice w rozpowszechnieniu umiejętności czytania i pisanie stwierdzone przez analizę statystyk opisowych znajdują potwierdzenie w modelu. Dzieje się tak w przypadku zmiennych: stan cywilny oraz stan witalny rodziców. Prawdopodobnie duża część różnicy w odsetkach piśmienności wiązała się tu bezpośrednio z wiekiem nowożeńców oraz rokiem ich urodzenia. Te dwie zmienne wykazują istotne i silne związki z umiejętnością podpisania się, ale wyłącznie w wybranych kategoriach. I tak, pozytywną zależność z tą umiejętnością

³⁹ Zob. Marco Breschi, Matteo Manfredini, „Parental Loss and Kin Networks: Demographic Repercussions in a Rural Italian Village”, w: *When Dad Died: Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*, red. Renzo Derosas, Michel Oris (Peter Lang, 2002), 369–387; Kai P. Willführ, Alain Gagnon, „Are Stepparents Always Evil? Parental Death, Remarriage, and Child Survival in Demographically Saturated Krummhörn (1720–1859) and Expanding Québec (1670–1750)”, *Biodemography and Social Biology* 59 (2013), 3: 191–211, <https://doi.org/10.1080/19485565.2013.833803>.

Tabela 5. Wyniki regresji logistycznej. Zmienna zależna – umiejętność podpisania się. Parafie św. Floriana i św. Krzyża w Krakowie w latach 1810–1846

Zmienna niezależna	OR	95% przedział ufności		Zmienna niezależna	OR	95% przedział ufności	
Płeć				Klasa HISCO			
kobieta (ref.)	1,00			0	4,53 *	1,26	16,33
męczyzna	2,51 ***	1,89	3,35	1	9,10 ***	2,85	29,10
Stan cywilny				2	9,21 ***	4,13	20,53
wolny (ref.)	1,00			3	23,67 ***	4,99	112,30
wdowi	0,69	0,46	1,02	4	0,92	0,52	1,64
nieznany	8,06	0,93	70,11	5 (ref.)	1,00		
Wiek				6	0,23 ***	0,09	0,56
poniżej 20	2,17 ***	1,37	3,44	7	0,62 *	0,38	1,00
20–24	1,16	0,84	1,60	8	0,68	0,38	1,21
25–29 (ref.)	1,00			9	0,34 ***	0,22	0,54
30–39	0,99	0,69	1,41	niezdefiniowana	2,21 ***	1,39	3,52
40–49	1,25	0,71	2,21	Status zawodowy			
50 i powyżej	0,86	0,41	1,80	niski	0,16 ***	0,10	0,24
Rok urodzenia				średni (ref.)	1,00		
przed 1791	0,67 *	0,45	1,00	wysoki	2,25 **	1,31	3,87
1791–1800 (ref.)	1,00			nieznany	0,66 **	0,49	0,87
1801–1810	1,39 *	1,01	1,91	Pochodzenie			
1811 i później	1,09	0,78	1,52	Kraków (ref.)	1,00		
Stan witalny ojca				region	0,44 ***	0,29	0,67
nie żyje (ref.)	1,00			WMK i Galicja	0,57 **	0,39	0,82
żyje	1,15	0,89	1,49	ziemie polskie	0,75	0,50	1,13
nieznany	0,57	0,22	1,50	zagranica	3,04 *	1,01	9,12
Stan witalny matki				nieznane	0,42 ***	0,31	0,57
nie żyje (ref.)	1,00			Zamieszkanie			
żyje	0,89	0,69	1,15	Kraków (ref.)	1,00		
nieznany	1,12	0,16	7,87	region	0,24 ***	0,14	0,42
Parafia				WMK i Galicja	1,46	0,49	4,39
św. Floriana (ref.)	1,00			ziemie polskie	15,21 *	1,38	167,27
św. Krzyża	2,15 ***	1,59	2,91	nieznane	0,29 *	0,09	0,99
n = 2790							
LR χ^2 (38) = 915,12 ***							
Pseudo R ² (McFaddena) = 0,32							

Uwaga: poziomy istotności statystycznej *** 0,001, ** 0,01 * 0,05.

Źródło: jak pod tabelą 1.

obserwujemy wyłącznie odnośnie do wieku poniżej 20 lat (ponad dwukrotnie wyższe szanse na piśmienność w porównaniu do wieku 25–29 lat) oraz wśród osób urodzonych w latach 1801–1810 (o 39% wyższe szanse aniżeli w kohorcie 1791–1800). Z kolei data urodzenia wcześniejsza niż 1791 istotnie zmniejszała szansę na potwierdzenie aktu podpisem (o 33%).

Model potwierdza również silny wpływ zróżnicowania zawodowego i geograficznego na alfabetyzację. Pozytywna rola zatrudnienia w sektorach bezpośrednio związanych z koniecznością operowania pismem nie budzi zastrzeżeń, ale warto zwrócić uwagę, że i w nich dają się zauważyć wyraźne odmienności. Zdecydowanym liderem pod względem możliwości składania podpisów są urzędnicy (nieomal 24-krotnie wyższe szanse aniżeli wśród pracowników sektora usług). Nie ma natomiast istotnej różnicy pod względem piśmienności między branżą handlową, usługową i transportem. Na tle służby domowej słabo wypadają natomiast zarówno rolnicy (o 77% niższe szanse), pracownicy produkcji (38% niższe szanse), jak i robotnicy (66% niższe szanse). Potwierdza się również pozytywna zależność między zmienną wyjaśnianą a kategorią „nieznane”, a więc głównie tytułarnymi obywatelami miasta o niesprecyzowanym zawodzie. Niezwykle przejrzystą, acz nieliniową społeczno-gospodarczą gradację piśmienności ukazuje nam zmienna „status zawodowy”. Znalezienie się w grupie pracowników o niskich kwalifikacjach oznaczało obniżenie szans na umiejętność pisania o 84%, zaś w przypadku pracowników wysoko wykwalifikowanych szanse wzrastały o 125%. Ponownie możemy zaobserwować gorsze wykształcenie wśród osób napływających do miasta z najbliższej okolicy (regionu) bądź tam mieszkających.

Uwzględnienie w badaniu różnic geograficznych, demograficznych i społeczno-gospodarczych pozwoliło jednocześnie obalić twierdzenie o identyczności obu parafii pod względem piśmienności. Charakterystyka nowożeńców pod względem zmiennych nieuwzględnionych w badaniu mogła być istotnie różna na obu obszarach, skoro model wykazuje istotną statystycznie przewagę parafii św. Krzyża bądź różnica ta jest wynikiem różnej jakości źródła.

Dyskusja

Uzyskane powyżej wyniki mimo tego, że mogą być interesujące same w sobie, wymagają komentarza, a przede wszystkim odniesienia ich do szerszej wiedzy na temat piśmienności oraz próby odpowiedzi na pytanie o społeczne i gospodarcze znaczenie piśmienności w jednym z najważniejszych miast ziem polskich w pierwszej połowie XIX wieku.

Warto zastanowić się, jak uzyskany wynik, mówiący, że co piąta osoba zawierająca związek małżeński w dwóch wybranych parafiach Krakowa była

piśmienna, ma się do ewolucji piśmienności społeczeństwa polskiego w czasie. Andrzej Wyczański szacował, że w latach 60. XVI wieku umiejętność pisania posiadało w całej Koronie około 12% populacji mężczyzn, przy czym odsetek ten miał wynosić około 30% wśród szlachty i mieszczan, zaś zaledwie 2% wśród chłopów⁴⁰. Znacznie wyższe wartości uzyskali: Siegel dla Lwowa w początkach XVIII wieku (58% mieszczan piśmiennych, zarówno mężczyzn, jak i kobiet) oraz Urban (ponad połowa mieszczan krakowskich piśmienna pod koniec XVI wieku, zaś w latach 30. XVII wieku miało umieć pisać niemal 90% [sic!] mieszczan krakowskiego zespołu miejskiego)⁴¹. Głównym problemem jest tu rzecz jasna reprezentatywność źródła dla różnych przekrojów społecznych, czego zresztą świadomi są autorzy. Urban, próbując zróżnicować piśmiennność mieszczan krakowskich, szacuje, że wprawdzie w przypadku patrycjatu 75% mężczyzn i 28% kobiet miało być piśmiennymi, a wśród pospólstwa odsetki te wyniosły odpowiednio 59 i 19%, to jednak plebs stanowiący zdecydowaną większość mieszkańców miasta miał być piśmienny tylko w 15% (mężczyźni) bądź w ogóle niepiśmienny (kobiety)⁴². Autor zaproponował wskaźniki piśmienności w Koronie w drugiej połowie XVI wieku nieco wyższe niż Wyczański, tj. 17,5% mężczyzn i 4% kobiet. Zważywszy, że dane analizowane w niniejszym artykule dotyczą głównie mieszczaństwa w dość szerokim przekroju, uzyskane tu wyniki są dość niskie w porównaniu z odsetkami przytoczonymi powyżej. Bezpośrednie porównanie jest oczywiście niemożliwe ze względu na różnice źródłowe, wydaje się jednak, że znajomość pisma wykazuje nikły rozwój lub nawet pewien regres, zważywszy na jej małą powszechność wśród osób urodzonych jeszcze w I Rzeczypospolitej (21% mężczyzn; 9% kobiet). Niski poziom wykształcenia badanej zbiorowości widać zresztą wyraźnie, gdy porównamy ją z populacjami miast Europy Zachodniej (tab. 6).

Gorszy wynik dla Krakowa nie może zresztą być podyktowany wyłącznie specyficzną strukturą zawodową ludności. Przykładowo w Lyonie w latach 80. XVIII wieku w każdej grupie zawodowej dla obu płci wskaźniki piśmienności były wyższe niż dla ogółu krakowian⁴³. Przyczyn niskich poziomów piśmienności w Krakowie należy więc raczej upatrywać w słabości szkolnictwa, a być może również w niższym urynkowaniu gospodarki.

Regres rozpowszechnienia w Krakowie umiejętności pisania oraz dużo niższe poziomy piśmienności niż te notowane w Europie Zachodniej znajdują potwierdzenie w badaniach nad edukacją w I Rzeczypospolitej. Ich autorzy jednoznacznie

⁴⁰ Wyczański, „Oświata”.

⁴¹ Siegel, *Kontrakty*; Urban, „Umiejętność”.

⁴² Urban, „Umiejętność”.

⁴³ Graff, *The Legacies of Literacy*, 203.

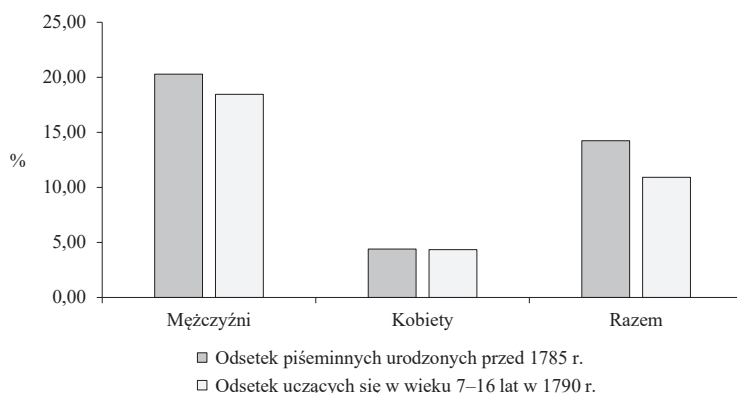
Tabela 6. Zestawienie udziałów procentowych osób piśmiennych według płci i dat ślubu w Krakowie i innych miastach europejskich pod koniec XVIII i w pierwszej połowie XIX wieku

Lata zawarcia małżeństwa		Mężczyźni	Kobiety
Kraków			
1811–1815		21	10
1816–1820		18	16
1821–1825		21	14
1826–1830		29	17
1831–1835		30	19
1836–1840		19	16
1841–1845		29	23
1846–1848		33	23
Amsterdam			
1780		85	64
Miasta Francji			
1800–1809		73	51
1810–1819		69	58
1820–1829		69	47
Miasta Holandii			
1840–1849	Rotterdam	92	76
	Gouda	71	47
	Leida	77	57
	Maastricht	77	54
	Groningen	93	80
	Utrecht	81	64
	Amersfoort	70	51
	Breda	72	51
	Nijmegen	85	55
Miasta Belgii			
1810–1815	Brugia	48	41
	Charleroi	62	49
	Leuven	57	55
	Tienen	48	60
1820–1830	Brugia	40	35
	Charleroi	58	42
	Leuven	60	53
	Tienen	47	48
1840–1850	Brugia	49	29
	Charleroi	.	.
	Leuven	73	53
	Tienen	44	47

Źródła: jak pod tabelą 1; Graff, *The Legacies of Literacy*, 195, 223, 304.

stwierdzają sukcesywny spadek liczby szkół parafialnych oraz jakości oświaty od II połowy XVII wieku, choć nie ma wśród nich zgody co do efektywności reform Komisji Edukacji Narodowej⁴⁴.

Wykres 1. Wskaźnik skolaryzacji w roku 1790 i odsetek piśmiennych urodzonych przed 1785 rokiem według płci w parafii św. Floriana w Krakowie

Źródło: obliczenia własne na podstawie: ANK, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Floriana w Krakowie, sygn. 29/326/0/2/2–151; ANK, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Krzyża w Krakowie, sygn. 29/327/0/2/2–152; ANK, Spisy ludności województwa krakowskiego z lat 1790–1791: I. Kraków parafie miasta, sygn. 30/0/3/40; Przemysław Jędrzejewski, „Szkolnictwo parafialne województwa krakowskiego w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792)”, w: *Komisja Edukacji Narodowej: kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. Katarzyna Dormusz i in. (Kraków: Wydawnictwo Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, 2014), 251–78.

Powstaje więc pytanie, czy uzyskane w niniejszym badaniu odsetki osób piśmiennych pozostają w zgodzie z powszechnością nauczania w szkołach parafialnych. Odpowiedź na nie ułatwia nam analiza danych przedstawionych na wykresie 1. Odsetek piśmiennych urodzonych przed rokiem 1785, a więc w dużej mierze osób, które mogły kształcić się w latach 90. XVIII wieku wynosił 18,44% dla mężczyzn i 4,35% dla kobiet. Wskaźniki skolaryzacji obliczone na podstawie danych dotyczących liczby uczniów w szkole parafialnej św. Floriana oraz liczby

⁴⁴ Eugeniusz Wiśniowski, Stanisław Litak, „L'enseignement paroissial en Pologne jusqu'au XVIIIe siècle à la lumière des plus récentes recherches”, *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae* 5 (1974): 320–23; Stanisław Kot, *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI–XVIII w.* (Lwów: Nakładem Krajowego Związku Nauczycielstwa Ludowego, 1912), 71–77; Jan Krukowski, „Szkolnictwo parafialne Krakowa w dobie Komisji Edukacji Narodowej (1777–1794)”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 16 (1973): 23–40; Tadeusz Mizia, „Komisje porządkowe cywilno-wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu Czteroletniego”, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 6 (1963): 40–92; Jędrzejewski, „Szkolnictwo”.

osób w wieku lat 7–16 według spisów ludności tej parafii w latach 1790–1791 wynosiły odpowiednio 20,27 i 4,41%⁴⁵. Obie miary przyjmują więc wartości bardzo do siebie zbliżone. Oczywiście są to dane jedynie orientacyjne, gdyż liczba uczniów w rzeczonyj szkole musiała być dość labilna, o czym informują nas raporty z wizyt kontrolnych⁴⁶. Podobnie spisy komisji porządkowych dalekie są od dokładności⁴⁷. Co więcej, uczniowie szkoły przy parafii św. Floriana rekrutowali się w większości spoza parafii⁴⁸, należy więc z dużą ostrożnością stwierdzić, że nisko rozpowszechnienie piśmienności zbieżne było z niską powszechnością kształcenia. Warto odnotować tu pewną przewagę odsetków osób potrafiących się podpisać, co jest często stwierdzaną w badaniach prawidłowością wynikającą z korzystania przez ludność, szczególnie tę zamożniejszą, z pozaszkolnych form edukacji⁴⁹. Z drugiej strony rozpoczęcie nauki w szkole parafialnej nie gwarantowało opanowania umiejętności pisania, gdyż w pierwszej kolejności uczono się samych głosek, głoskowania i czytania, a dopiero po około roku sztuki pisania⁵⁰. Przyczyną małej liczby uczniów uczęszczających do szkół parafialnych nie należy upatrywać w wysokości opłat za naukę, a raczej w wysokim koszcie alternatywnym posyłania dziecka do szkoły, co jest szczególnie ważne w przypadku gospodarstw domowych związanych z pracą manualną i gospodarką rolną, a więc sektorów, w których dziecko stanowić mogło od wczesnych lat istotny element składowy siły roboczej⁵¹.

⁴⁵ Szkoła przy parafii św. Krzyża została zlikwidowana w roku 1788, zaś budynek przeznaczono na „fabrykę sukienną” (zob. Krukowski, „Szkolnictwo”, 24), natomiast dzieci należące do parafii „niektóre do Szkół Publicznych, inne do Far przyległych chodzą” (zob. ANK, Spisy ludności województwa krakowskiego z lat 1790–1791: I. Kraków parafie miasta, sygn. 30/0/3/40, 357).

⁴⁶ Teodor Wierzbowski, *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych, 1776–1793* (Warszawa: Druk K. Kowalewskiego, 1908), passim.

⁴⁷ Ewa Kaźmierczyk, „Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych – przykład powiatu proszowickiego”, *Przeszłość Demograficzna Polski* 38 (2016), 2: 73–101.

⁴⁸ Kracik, *Ludzie*.

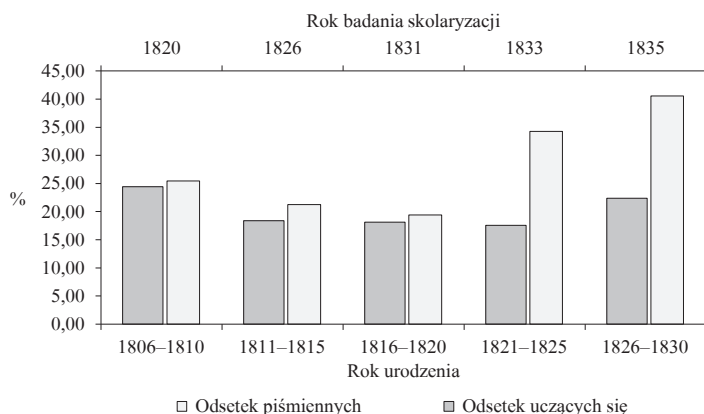
⁴⁹ Craig, „Chapter 4”.

⁵⁰ Wierzbowski, *Raporty*, 94. Warto również zwrócić uwagę na sam proces dydaktyczny; jak raportował w roku 1793 wizytator szkoły św. Floriana: „[uczniowie] uczą się poznawać głoski, częścią z pisanych lub drukowanych wzorów, częścią z drewników w formie sześciociągu wyrobionych, na których przez dyrektora litery wypisane”; por. Krukowski, „Szkolnictwo”, 23–40.

⁵¹ Opłata za naukę, stanowiąca wynagrodzenie nauczyciela, wynosiła w szkole przy parafii św. Floriana od 2–4 złotych na kwartał. Przyjmując, że robotnik niewykwalifikowany mógł liczyć w Krakowie w latach 90. XVIII w. na dzienne wynagrodzenie ok. 20 groszy, zaś murarz ok. 45 groszy, opłata ta była równoważnością maksymalnie 3–4 dni pracy. Wynagrodzenia i przeliczniki waluty przyjęto za: Robert C. Allen, *Consumer Price Indices, Nominal / Real Wages and Welfare Ratios of Building Craftsmen and Labourers, 1260–1913*, dostęp: 3.09.2018, <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#europe>.

Dla Rzeczypospolitej Krakowskiej również dysponujemy szczerkowymi danymi dotyczącymi skolaryzacji (wykres 2)⁵². Dla lat osób urodzonych przed 1820 rokiem ponownie uzyskujemy zbliżone wartości, co może potwierdzać zarówno samą wiarygodność przyjętej metody, jak i wyjaśniać istotną przyczynę niskich poziomów piśmienności w Krakowie. Sytuacja zmienia się jednak w latach 20. XIX wieku. Moment ten zbiega się z punktem kulminacyjnym rozwoju szkolnictwa w Wolnym Mieście Krakowie, po którym nastąpił okres znacznego spowolnienia⁵³. Wprawdzie trend obu zmiennych jest zbliżony, jednak dzieli je znacznie większy niż poprzednio dystans.

Wykres 2. Wskaźnik skolaryzacji w latach 1820–1835 w Rzeczypospolitej Krakowskiej i odsetek piśmiennych w parafii św. Floriana w Krakowie urodzonych w latach 1806–1830

Uwaga: Dane przeliczono tak, aby szacowały odsetek dzieci uczących się w stosunku do ogółu dzieci w wieku szkolnym. Lata badań skolaryzacji są celowo opóźnione o ok. 10 lat w stosunku do dat urodzenia, aby dane dotyczyły porównywalnej kohorty.

Źródło: obliczenia własne na podstawie ANK, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Floriana w Krakowie, sygn. 29/326/0/2/2–151; ANK, Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Krzyża w Krakowie, sygn. 29/327/0/2/2–152; Trzczińska, *Szkolnictwo*.

Należy jednak pamiętać, że dane odnośnie do skolaryzacji dotyczą całej Rzeczypospolitej Krakowskiej, nie zaś samego Krakowa, a ponadto uwzględniają wyłącznie szkoły ludowe. Możliwy rozwój oświaty w Krakowie w tym okresie, w tym innych jego form (Gimnazjum św. Anny), wymagałby dalszych badań.

⁵² Ludwika Trzczińska, *Szkolnictwo ludowe w Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815–1846)* (Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1907).

⁵³ Trzczińska, *Szkolnictwo*.

Wyniki uzyskane w niniejszym badaniu możemy zestawić również z o wiele bardziej wiarygodnymi danymi na temat alfabetyzacji mieszkańców Krakowa, pochodzącymi z austriackich spisów powszechnych. Najwcześniejsze informacje na temat umiejętności czytania i pisania pochodzą z roku 1880. I tak, wśród osób w wieku 85 lat i starszych, a więc urodzonych jeszcze w XVIII stuleciu, umiejętność czytania i pisania deklarowało 58,5% mężczyzn i 31,9% kobiet wszystkich wyznań. Wśród ludności rzymskokatolickiej odsetki te wynosiły odpowiednio 72,7 i 40,5%⁵⁴. Są to więc wyniki około dwa i pół raza wyższe aniżeli uzyskane dla nowożeńców w dwóch analizowanych parafiach. Należy tu jednak pamiętać o czasie dzielącym oba pomiary, a także o silnym, selektywnym działaniu bardzo wysokiej przecież umiERALNOŚCI.

Konkluzje

Główne wnioski płynące z niniejszego badania pozostają w ścisłej łączności z naszkicowanymi na wstępie problemami badawczymi. Po pierwsze udało się oszacować odsetek osób piśmiennych wśród nowożeńców dwóch parafii Krakowa w pierwszej połowie XIX wieku. Wynosił on ok. 25% w przypadku mężczyzn i 17% wśród kobiet. Dość duża dysproporcja między płciami, nabierająca jeszcze większych rozmiarów po uwzględnieniu wpływu innych zmiennych, dość jednoznacznie świadczy o dużo gorszym poziomie wykształcenia kobiet w mieście w analizowanym okresie. Dowodzi to pośrednio znacznie niższej pozycji społecznej i gospodarczej kobiet. Nierówności płci towarzyszą silne nierówności społeczne, zależne zarówno od rodzaju wykonywanego zajęcia, jak i statusu zawodowego. Sytuacja ta przypomina rzecz jasną tę w innych populacjach europejskich, gdzie „piśmienność rozkładała się stratyfikacyjnie, odzwierciedlając hierarchię bogactwa, statusu i pozycji społecznej postrzeganą zarówno przez współczesnych, jak i odtwarzaną przez historyków”⁵⁵.

Po drugie rozpowszechnienie umiejętności pisania w badanej zbiorowości jest relatywnie niskie zarówno w porównaniu do społeczeństwa staropolskiego, a przynajmniej jego elit, jak i populacji miast Europy Zachodniej. Fakt ten implikuje niski poziom kapitału społecznego, co może wpływać na zapóźnienie ekonomiczne regionu, a także znacznie niższy niż na zachodzie standard życia ludności.

Po trzecie zaproponowane w badaniu źródła i metody wydają się przynosić wiarygodne rezultaty, co pozwala zarysować ciekawe perspektywy badawcze.

⁵⁴ Lidia A. Zyblikiewicz, *Ludność Krakowa w drugiej połowie XIX wieku: struktura demograficzna, zawodowa i społeczna* (Kraków: Historia Iagiellonica, 2014), 285–286.

⁵⁵ Houston, „Literacy and Society”.

W związku z tym należałoby w pełni wykorzystać bogactwo akt stanu cywilnego z całego terytorium dawnego Księstwa Warszawskiego i Rzeczypospolitej Krakowskiej dla stworzenia porównawczej geografii piśmienności. Innym potencjalnym rozwinięciem badania może być stopniowanie umiejętności pisania na podstawie poprawności, staranności i estetyki podpisów⁵⁶.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Narodowe w Krakowie

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Floriana w Krakowie, sygn. 29/326/0/2/2–151.

Akta stanu cywilnego Parafii Rzymskokatolickiej św. Krzyża w Krakowie, sygn. 29/327/0/2/2–152.

Spisy ludności województwa krakowskiego z lat 1790–1791: I. Kraków – parafie miasta, sygn. 30/0/3/40.

Opracowania

Adamska, Anna. „From Memory to Written Record? in the Periphery of Medieval Latinitas: The Case of Poland in the Eleventh and Twelfth Centuries”. W: *Charters and the Use of the Written Word in Medieval Society*, red. Karl Heidecker, 83–100. Turnhout: Brepols Publishers, 2000. <https://doi.org/10.1484/M.USML-EB.3.4301>.

Allen, Robert C. *Consumer Price Indices, Nominal / Real Wages and Welfare Ratios of Building Craftsmen and Labourers, 1260–1913*. Dostęp: 3.09.2018 <http://www.iisg.nl/hpw/data.php#europe>.

Allen, Robert C. „Progress and Poverty in Early Modern Europe”. *The Economic History Review* 56 (2003), 3: 403–443.

Álvarez, Begoña, Fernando Ramos Palencia. „Human Capital and Earnings in Eighteenth-century Castile”. *Explorations in Economic History* 67 (2018): 105–133.

Barro, Robert J. *Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study*. NBER Working Paper 5698. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research, 1996.

Bartoszewicz, Agnieszka. „Mieszczanie »litterati« w polskim mieście późnego średniowiecza”. *Kwartalnik Historyczny* 106 (1999), 4: 3–19.

Bartoszewicz, Agnieszka. *Piśmiennosc mieszczańska w późnośredniowiecznej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2012.

Bartoszewicz, Agnieszka. „Testament jako źródło do badań nad piśmiennością mieszczańską w późnym średniowieczu”. *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* 59 (2011), 3: 293–303.

⁵⁶ Zob. Urban, „Umiejętność”; Jacques Soubeyroux, „L’alphabétisation à Madrid aux XVIIIe et XIXe siècles”, *Bulletin hispanique* 89 (1987), 1: 227–265.

- Bartoszewicz, Agnieszka. „Urban Literacy in Small Polish Towns and the Process of »Modernisation« in the Later Middle Ages”. W: *Writing and the Administration of Medieval Towns*, red. Anna Adamska, Marco Mostert, 149–82. Turnhout: Brepols Publishers, 2014. <https://doi.org/10.1484/M.USML-EB.1.101932>.
- Baten, Joerg, Jan Luiten Van Zanden. „Book Production and the Onset of Modern Economic Growth”. *Journal of Economic Growth* 13 (2008), 3: 217–235.
- Bąkowski, Klemens. *Kościół ś. Krzyża w Krakowie*. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 1904.
- Breschi, Marco, Matteo Manfredini. „Parental Loss and Kin Networks: Demographic Repercussions in a Rural Italian Village”. *When Dad Died: Individuals and Families Coping with Distress in Past Societies*, red. Renzo Derosas, Michel Oris, 369–387. Peter Lang, 2002.
- Cercha, Stanisław. *Kleparz, przedmieście Krakowa przed 50 laty: studium etnograficzne*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1914.
- Cipolla, Carlo M. *Literacy and Development in the West*. Harmondsworth: Penguin, 1969.
- Craig, John E. „Chapter 4: The Expansion of Education”. *Review of Research in Education* 9 (1981), 1: 151–213.
- Dennison, Tracy, Sheilagh Ogilvie. „Does the European Marriage Pattern Explain Economic Growth?” *The Journal of Economic History* 74 (2014), 3: 651–693.
- Dul, Aleksandra. „Życie towarzyskie dziewiętnastowiecznej wiejskiej parafii. Analiza sieci społecznych”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 39 (2017): 167–208.
- EFA Global Monitoring Report 2006: *Literacy for Life*. Paris: Unesco, 2005. <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001416/141639e.pdf>.
- Fransman, Jude. „Understanding Literacy: A Concept Paper”. Paper commissioned for the EFA Global Monitoring Report 2006: *Literacy for Life*.
- Galor, Oded. *Unified Growth Theory*. Princeton: Princeton University Press, 2011.
- Gerschenkron, A. *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essay*. Cambridge: Belknap Press, 1979.
- Graff, Harvey J. *The Legacies of Literacy: Continuities and Contradictions in Western Culture and Society*. Bloomington: Indiana University Press, 1987.
- Graff, Harvey J. *The Literacy Myth: Cultural Integration and Social Structure in the Nineteenth Century*. London–New Brunswick, NJ: Transaction, 1991.
- Historia ustroju i prawa polskiego (1772–1918)*. Warszawa–Kraków: Wolters Kluwer Polska, 2009.
- Houdaille, Jacques. „Les signatures au mariage de 1740 à 1829”. *Population* (1977): 65–90.
- Houston, Rab. „Literacy and Society in the West, 1500–1850”. *Social History* 8 (1983), 3: 269–293.
- Houston, Robert Allan. *Literacy in Early Modern Europe*. London–New York: Routledge, 2014.

- Jędrzejewski, Przemysław. „Szkolnictwo parafialne województwa krakowskiego w dobie Sejmu Wielkiego (1788–1792)”. W: *Komisja Edukacji Narodowej: kontekst historyczno-pedagogiczny*, red. Katarzyna Dormusz, Bożena Popiołek, Agnieszka Chłosta-Sikorska, Ryszard Ślęczka, 251–278. Kraków: Wydawnictwo Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Pedagogicznego im. Komisji Edukacji Narodowej, 2014.
- Kaźmierczyk, Ewa. „Spisy Komisji Porządkowej Cywilno-Wojskowej Województwa Krakowskiego jako źródło do badań demograficznych—przykład powiatu proszowickiego”. *Przeszłość Demograficzna Polski* 38 (2016), 2: 73–101.
- Kodex Napoleona: z przypisami. Xiąg trzy*. Warszawa: Drukarnia Xięży Piarów, 1811.
- Kot, Stanisław. *Szkolnictwo parafialne w Małopolsce XVI–XVIII w*. Lwów: Nakładem Krajowego Związku Nauczycielstwa Ludowego, 1912.
- Kracik, Jan. *Ludzie z przedmieścia historii: kleparzanie czasów staropolskich*. Kraków: Secesja, 1993.
- Krukowski, Jan. „Szkolnictwo parafialne Krakowa w dobie Komisji Edukacji Narodowej (1777–1794)”. *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 16 (1973): 23–40.
- Leeuwen, Bas van, Péter Földvári. „How Much Human Capital Does Eastern Europe Have? Measurement Methods and Results”. *Post-Communist Economies* 20 (2008), 2: 189–201.
- Malaga, Krzysztof. *Jednolita teoria wzrostu gospodarczego – stan obecny i nowe wyzwania*. Referat na IX Kongres Ekonomistów Polskich PTE. Warszawa, 2013.
- McClelland, David C. „Does Education Accelerate Economic Growth?” *Economic Development and Cultural Change* 14 (1966), 3: 257–278.
- Mitch, David. „The Role of Education and Skill in the British Industrial Revolution”. W: *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective*, red. Joel Mokyr, 241–279. New York–Abingdon: Routledge, 2018.
- Mizia, Tadeusz. „Komisje porządkowe cywilno-wojskowe a szkolnictwo parafialne w okresie Sejmu Czteroletniego”. *Rozprawy z Dziejów Oświaty* 6 (1963): 40–92.
- Mokyr, Joel. „Human Capital, Useful Knowledge, and Long-term Economic Growth”. *Economia Politica* 30 (2013), 3: 251–272.
- Pęksa, Władysław. „Ustrój Wolnego Miasta Krakowa”. W: *Wolne Miasto Kraków 1815–1846. Ludzie – wydarzenia – tradycja*, red. Piotr Hapanowicz, Mariusz Jabłoński, 36–46. Kraków: MEC, 2015.
- Potkowski, Edward. „Ecriture et société en Pologne du bas Moyen Age (XIVe–XVe siècles)”. *Acta Poloniae Historica* 39 (1979): 47–100.
- Poussou, Jean-Pierre. „La »méthode Maggiolo« et la mesure de l’alphabétisation du Sud-Ouest de la France à la fin du XVIIIe siècle”. *Annales du Midi* 105 (1993): 209–223.
- Reis, Jaime. „Economic Growth, Human Capital Formation and Consumption in Western Europe before 1800”. W: *Living Standards in the Past*, red. Robert C. Allen, Tommy Bengtsson, Martin Dribe, 195–225. Oxford: Oxford University Press, 2005.
- Sandberg, Lars G. „The Case of the Impoverished Sophisticate: Human Capital and Swedish Economic Growth before World War I”. *The Journal of Economic History* 39 (1979), 1: 225–241.

- Schofield, Roger. „Dimensions of Illiteracy, 1750–1850”. *Explorations in Economic History* 10 (1973), 4: 437–454.
- Soubeyroux, Jacques. „L’alphabétisation à Madrid aux XVIIIe et XIXe siècles”. *Bulletin hispanique* 89 (1987), 1: 227–265.
- Spiechowicz, Wincenty. „Kleparz w XIX wieku”. W: *Z dziejów Kleparza: w 600 rocznicę nadania praw miejskich przez króla Kazimierza Wielkiego*. Kraków: Wydawnictwo Artystyczno-Graficzne, 1968.
- Trzcinińska, Ludwika. *Szkolnictwo ludowe w Rzeczypospolitej Krakowskiej (1815–1846)*. Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1907.
- Urban, Waclaw. „»Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkice t. 1«, pod red. Andrzeja Wyczańskiego, Warszawa 1976 [recenzja]”. *Przegląd Historyczny* 68 (1977), 2: 386–92.
- Urban, Waclaw. „Umiejętność pisania w Małopolsce w drugiej połowie XVI wieku”. *Przegląd Historyczny* 68 (1977), 2: 231–257.
- Van Leeuwen, Marco H.D., Ineke Maas, Andrew Miles. *HISCO: Historical International Standard Classification of Occupations*. Leuven: Leuven University Press, 2002.
- Van Zanden, Jan Luiten, Joerg Baten, Marco Mira d’Ercole, Auke Rijpma, Conal Smith, Marcel Timmer. *How Was Life? Global Well-being since 1820*. OECD Publishing, 2014.
- Wasowicz, Michał. *Kontrakty lwowskie w latach 1676–1686*. W dodatku: Stanisław Siegel. *Kontrakty lwowskie w latach 1717–1724*. Lwów–Warszawa: Skł. gł. Kasa im Mianowskiego, Instytut Popierania Polskiej Twórczości Naukowej, Warszawa, 1935.
- Wierzbowski, Teodor. *Raporty szkół niższych i o szkołach parafialnych, 1776–1793*. Warszawa: Druk K. Kowalewskiego, 1908.
- Willführ, Kai P., Alain Gagnon. „Are Stepparents Always Evil? Parental Death, Remarriage, and Child Survival in Demographically Saturated Krummhörn (1720–1859) and Expanding Québec (1670–1750)”. *Biodemography and Social Biology* 59 (2013), 2: 191–211. <https://doi.org/10.1080/19485565.2013.833803>.
- Wiśniowski, Eugeniusz, Stanisław Litak. „L’enseignement paroissial en Pologne jusqu’au XVIIIe siècle à la lumière des plus récentes recherches”. *Miscellanea Historiae Ecclesiasticae* 5 (1974): 320–23.
- Wróblewski, Stanisław. *Powszechny austriacki kodeks cywilny z uzupełniającymi ustawami i rozporządzeniami objaśniony orzeczeniami sądu najwyższego. Cz. I*. Kraków: L. Frommer, 1914.
- Wyczański, Andrzej. „Alphabétisation et structure sociale en Pologne au XVIe siècle”. *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 29 (1974), 3: 705–713. <https://doi.org/10.3406/ahess.1974.293504>.
- Wyczański, Andrzej. „Oświata a pozycja społeczna w Polsce XVI stulecia: próba oceny umiejętności pisania szlachty województwa krakowskiego w drugiej połowie XVI w”. W: *Społeczeństwo staropolskie: Studia i szkice*, red. Andrzej Wyczański, 27–55. Warszawa: PWN, 1976.

Zamorski, Krzysztof. „Rozwój demograficzny Krakowa w ciągu wieków”. W: *Kraków: nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Jerzy Wyrozumski, 841–85. Kraków: Towarzystwo Miłośników Historii i Zabytków Krakowa, 2007.

Zybliekiewicz, Lidia A. *Ludność Krakowa w drugiej połowie XIX wieku: struktura demograficzna, zawodowa i społeczna*. Kraków: Historia Iagiellonica, 2014.

Piśmienność mieszkańców Krakowa w pierwszej połowie XIX wieku. Uwarunkowania demograficzne i społeczno-gospodarcze

Streszczenie

Celem artykułu jest próba ustalenia odsetka ludności piśmiennej wśród osób zawierających śluby w dwóch parafiach miasta Krakowa w pierwszej połowie XIX wieku oraz prześledzenie demograficznych i społeczno-gospodarczych determinant umiejętności czytania i pisania. Uzyskane wyniki niosą ze sobą informację na temat kształtowania się kapitału ludzkiego oraz standardu życia w badanym okresie, a także rzucają światło na efektywność ówczesnego systemu edukacji.

W badaniu wykorzystano przede wszystkim akta stanu cywilnego, a konkretnie akta małżeństw dla obszaru dwu krakowskich parafii, a mianowicie Parafii Rzymskokatolickiej św. Floriana na Kleparzu (z lat 1810–1846) oraz Parafii Rzymskokatolickiej św. Krzyża (z lat 1810–1848). W pierwszej kolejności zastosowano tzw. metodę Maggioletto, czyli bezpośrednio przełożenie odsetka osób potrafiących podpisać akt na poziom piśmienności. Ze względu na potencjalne współzależności między zmiennymi badanie rozwinięto o wykorzystanie modelu regresji logistycznej.

Wyniki badania potwierdzają intuicyjnie przyjmowane uwarunkowania piśmienności. Zaznacza się tu wysoka przewaga piśmienności mężczyzn nad kobietami, a także osób młodszych i później urodzonych nad starszymi. Bardzo wyraźna jest również gradacja branżowa i zawodowa posiadania umiejętności podpisania się. Niemal powszechna piśmienność wśród urzędników, zarządców i przedstawicieli wolnych zawodów wyraźnie kontrastuje z wysokimi poziomami analfabetyzmu wśród chłopów i wyrobników. Mimo zróżnicowania branżowego istotne znaczenie dla piśmienności miał status zawodowy, tak więc pracownicy o wysokich kwalifikacjach (niezależnie od branży) mieli wyższe szanse dysponowania tą umiejętnością aniżeli pracownicy niewykwalifikowani. Ponadto imigranci z najbliższych okolic miasta wykazywali znacznie niższe poziomy piśmienności, aniżeli osoby urodzone i zamieszkałe w Krakowie.

Porównanie uzyskanych wyników z poziomami piśmienności stwierdzonymi przez innych badaczy dla epoki nowożytnej prowadzi do hipotezy, iż w XVIII wieku nastąpił regres edukacyjny. Wniosek ten znajduje potwierdzenie w porównaniach Krakowa z miastami Europy Zachodniej. Wreszcie, oznaczone w analizie poziomy piśmienności

znajdują potwierdzenie w niskich poziomach skolaryzacji, zarówno u schyłku I Rzeczypospolitej, jak i w okresie Rzeczypospolitej Krakowskiej.

Literacy among Cracow inhabitants in the first half of the 19th century. Demographic and socio-economic determinants

Summary

The paper aims to find levels of literacy and its demographic and socio-economic determinants among spouses marrying in two Roman Catholic parishes in the city of Cracow during the first half of the 19th century. The results are relevant for the debate on the formation of human capital and standard of living as well as on the efficiency of the education system in the city during the late preindustrial period.

The study uses the civil registers from two parishes – St. Florian (1810–1846) and the Holy Cross (1810–1848). Methods include the traditional approach, namely the Maggiolo method, which relates the ability to sign the marriage act to literacy level, as well as descriptive statistics. In addition, a logistic regression model is constructed to find the associations between a range of variables: demographic (age, birth year, sex, civil status), socio-economic (occupation sector (HISCO), occupational status, vital status of parents) and geographic (place of birth, place of residence), and their statistical significance.

The results confirm the rather intuitive determinants of literacy, i.e. a strong determination based on sex, age, occupation, status and place of origin. Although the difference between the percentage of men and women able to sign their name was of a reasonable level (25% and 17% accordingly), the odds of being able to sign were 2.5 times higher for men compared to women when controlled for other covariates. This situation reflects the relatively low economic position of women in Cracow during that time. A very strong stratification of literacy is connected to both occupational sector and status. While professional and technical workers were almost universally literate (as well as administrative and managerial workers and clerks), the group of agricultural workers and labourers showed high levels of illiteracy. Regardless of the sector, qualifications mattered in the ability to write, as highly-qualified workers had over twice the likelihood of being able to sign their name on their marriage certificate than the mid-qualified group. Finally, immigrants coming from the area around the city showed significantly lower literacy levels than those born and residing in Cracow.

A comparison with literacy levels found by other researchers for Poland in the early modern period leads to the hypothesis that education levels suffered from the 18th-century crisis. This finding is reinforced by a comparison of literacy in Cracow with other European cities. Finally, the study shows that literacy levels in Cracow are in accordance with low school attendance rates for the time period.

*

Artykuł powstał na podstawie wystąpienia konferencyjnego wygłoszonego podczas III Kongresu Badaczy XVIII wieku (Poznań, 15–17 września 2016 r.). Dziękuję organizatorowi sesji pt. *Przemiany demograficzne i społeczne na ziemiach Rzeczypospolitej w XVIII stuleciu i w pierwszych dekadach wieku XIX*, doktorowi Radosławowi Poniатовi za pomoc w skompletowaniu ważnych pozycji bibliograficznych. Doktorowi Przemysławowi Jędrzejewskiemu dziękuję za udostępnienie cyfrowych kopii materiałów archiwalnych przechowywanych w archiwum parafii św. Floriana w Krakowie. Wreszcie dziękuję mojej mamie Jadwidze za pomoc w tworzeniu bazy danych.